

De oudste kerken van Utrecht

een inleiding van de redactie bij het themanummer over het Domplein

Het prille begin van het Christendom in de Noordelijke Nederlanden ligt op het huidige Domplein in Utrecht. In 695, volgend jaar 1300 jaar geleden, vestigde Willibrord zich als aartsbisschop onder de Friezen in het castellum Traiectum en bouwde daar twee kerken. De belangrijkste archivalische bron hiervoor is een brief uit 753 van Bonifatius aan Paus Stephanus II waarin vermeld staat dat Willibrord in Utrecht twee kerken had gesticht, de een gewijd aan St. Maarten, de ander gewijd aan St. Salvator. Tegenwoordig kennen wij ten zuiden van de huidige, gotische St. Maartensdom onder het wegdek nog de resten van twee zeer oude kerkgebouwen, de Heilige Kruiskapel en de St. Salvatorkerk, die beide respectievelijk in de 19de en in de 16de eeuw zijn gesloopt. De plattegronden van deze kerken zijn sinds de opgravingen in de jaren '30 en '40 van deze eeuw bekend en met contrasterende bestrating voor de wandelaars zichtbaar gemaakt. Als voorbereiding op de aandacht die van wetenschappelijke zijde hieraan besteed zal worden in 1995, werden drie kunsthistorische promotie-onderzoeken aan de Rijksuniversiteit Leiden gestart. Bovendien is in de zomer van 1993 opnieuw de fundering van de H. Kruiskapel gedeeltelijk door de gemeente blootgelegd om de aanwezige sporen nogmaals, met exactere technieken en methoden, te onderzoeken. Het vermoeden bestond immers dat deze de oudste voorganger van de huidige Dom was geweest, de bisschopskerk van Willibrord. Archeologen, kunsthistorici en historici hebben zich nogmaals in deze taaië materie verdiept en de redactie van het Bulletin is verheugd nu de eerste resultaten te kunnen presenteren hoewel het onderzoek nog niet is afgerond.

Dit nummer van het Bulletin bevat in vijf bijdragen de bevindingen van drie disciplines, die onafhankelijk van elkaar hun conclusie op papier hebben gezet. En deze conclusies lopen ten dele nogal uiteen. De kern van deze problematiek ligt in het feit dat in het oudste document, de brief van Bonifatius, twee kerkstichtingen van Willibrord worden genoemd terwijl tegenwoordig op deze plaats drie religieuze gebouwen bekend zijn, de huidige St. Maartensdom, de H. Kruiskapel en de St. Salvatorkerk. In de onderstaande bijdragen worden verschillende hypothesen uitgewerkt met betrekking op de vraag welke twee van de huidige drie religieuze centra in oorsprong de stichtingen van Willibrord zijn geweest.

De eerste drie bijdragen gaan over de H. Kruiskapel. Over de latere naam van de kapel zijn geen meningsverschillen maar met betrekking tot het ontstaan hebben we ten minste drie verschillende uitkomsten. De Utrechtse stadsarcheoloog H.L. de Groot meent dat de bouw van de H. Kruiskapel teruggaat tot de tijd van Willibrord en dat we hier met de oudste St. Maartenskerk te maken hebben. Het was de herbouw van een verwoest, door de Frankische koning Dagobert (623-639) gesticht kerkje. Later ging dit patrocinium van St. Maarten over op de 11de-eeuwse kerk van bisschop Adelbold (1010-1027), die op de plaats van de huidige gotische Dom heeft gestaan. De theorie van De Groot wordt echter niet ondersteund door de C-14 dateringen van enige houtskoolmonsters van de H. Kruiskapel, die zowel in de richting van de Romeinse tijd als naar de 10de eeuw wijzen.

De bouwhistorische analyse van de kunsthistoricus Rijntjes levert binnen de H. Kruiskapel twee bouwfases op. De zuidelijke annex is volgens hem te verbinden met een door koning Dagobert gestichte kleine kerk, een zogenoemde cella. Deze zou bijna een eeuw later opgenomen zijn in de door Willibrord gestichte kerk, die volgens Rijntjes aan St. Maarten was gewijd.

Volgens de historici Broer en De Bruijn dient het patrocinium op grond van de geschreven bronnen echter anders te worden geïnterpreteerd. Volgens deze auteurs moet de H. Kruiskapel, wanneer zij uit de tijd van Willibrord dateert, niet als de voorganger van de St. Maartensdom maar als de eerste St. Salvatorkerk worden beschouwd. Bonifatius heeft ten zuiden van deze kerk een tweede St. Salvatorkerk gebouwd. De oudste St. Maartenskerk van Willibrord moet in deze opvatting onder de huidige Dom worden gezocht.

De architectuurhistoricus Stöver richt zijn onderzoek op de St. Salvatorkerk. Hij analyseert de oude opmetingen die kort voor de sloop in 1587 werden vervaardigd. Deze tekeningen laten niet alleen de laat-middeleeuwse kerk op papier herrijzen maar tonen met gebruikmaking van oudere opgravingsresultaten de oudste, volgens Stöver door Willibrord gesticht St. Salvatorkerk.

De kunsthistoricus Van Welie beschrijft tot slot de positie van en samenhang tussen de vijf Utrechtse kapittelkerken in de hoge middeleeuwen. De onderlinge religieuze-hiërarchische verhoudingen in de stedelijke liturgie

